ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

ԱՍԿԵՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Ասկերանի շրջանը զբաղեցնում է Արցախ—Ղարաբաղ լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածը: Մինչև 1978 թ. այն կոչվում էր Ստեփանակերտի շրջան: Ասկերանի շրջանը տարածքային առումով ընդգրկում է հիմնականում Կարկառ գետի ու դրա վտակների ավազանը: Տարածությունը՝ 0,9 հազ. քկմ, բնակչությունը՝ ավելի քան 19 հազ. մարդ:

Վարչական այս շրջանի այժմյան տարածքի մի մասը (Կարկառ գետի աջափնյա հատվածը) մտնում էր Արցախի Վարանդա գավառի, իսկ մյուս մասը (Կարկառի ձախափնյա հատվածը)՝ Խաչենի գավառի մեջ: Եվ այս առումով էլ Ասկերանի շրջանը Արցախ—Ղարաբաղ աշխարհի պատմության, մշակույթի ու տնտեսական կյանքի զարգացման մեջ առանձնահատուկ դեր է խաղացել:

Շրջանի մակերևույթը տիպիկ լեռնային է, խիստ կտրտված գետահովիտներով և անդնդախոր կիրճերով: Այն համարյա ամբողջապես անտառապատ է, ցածրադիր մասերում՝ թփածածկ:

Համեմատաբար բարձրադիր է շրջանի արևմտյան հատվածը, որտեղով անցնում է Ղարաբաղի լեռնաշղթան և որի առանձին գագաթներ ծովի մակերևույթից ունեն ավելի քան 2750 մ բարձրություն: Հենց այստեղից էլ սկիզբ են առնում շրջանի տարածքով հոսող գետերը՝ Կարկառ, Բալլուջա, Բադարա, իսկ ավելի հյուսիսում՝ Քոլատակ:

Ասկերանի շրջանը հարավային մասում սահմանակից է Հադրութի, արևելյան մասում՝ Մարտունու և Ադր. ՍՍՀ Աղդամի, արևմտյան մասում՝ Շուշիի ու Ադր. ՍՍՀ Լաչինի, իսկ հյուսիսային մասում՝ Մարտակերտի շրջաններին:

Այստեղ կան բազմատեսակ քարանյութերի խոշոր պաշարներ: Առավել հանրահայտ են Հարավ գյուղի մոտ գտնվող վարդագույն մարմարի խոշոր պաշարները, որոնք գործնական նշանակություն ունեն: Ի դեպ, Հարավի մարմարի հանքավայրը հանքանյութի շերտի պաշարով Սովետական Միության նման քարանյութի հանքավայրերի համեմատ եզակի է: Սակայն այսօր էլ այդ արժեքավոր հումքը արդյունահանվում և օգտագործվում է ոչ ռացիոնալ ձևերով ու մեթոդներով:

Որպես շինարարական նպատակների համար օգտագործվող երեսպատման դեկորատիվ բնական նյութ՝ մեծ հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել Սեյիդիշեն գյուղի մոտ գտնվող դիաբազի հանքավայրի պաշարները: Սակայն ինչպես ամբողջ մարզի, այնպես էլ Ասկերանի շրջանի տարածքի հանքային հարստությունները երկրաբանական տեսանկյունից համարյա թե չեն ուսումնասիրված:

Պատմական Արցախի այս հատվածում պահպանվել են պատմաճարտարապետական մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող հայկական 674 հուշարձաններ: Դրանցից առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Արցախի ու առհասարակ հայ ժողովրդի պատմության համար Ավետարանոց գյուղի հուշարձանները:

Ասկերանի շրջանի պատմական առավել նշանավոր հուշարձաններից են նաև Շոշկա վանքը Խաչմաչ գյուղում, Սարուշեն գյուղի մոտ գտնվող Փիրումաշենի եկեղեցին, Շիկաքար բերդը, Դահրակ գյուղի մոտ գտնվող Րաֆֆու աղբյուր-հուշարձանը, ինչպես նաև Կարկառ գետի վրա կառուցված հետաքրքիր կամուրջը, որին ժողովուրդը անվանում է «Մազի կամուրջ»: Առանձին հիշատակության է արժանի Ասկերանի պաշտպանական պարիսպը, որը խոշոր դեր է խաղացել Արցախ—Ղարաբաղ լեռնաշխարհը թուրքական բարբարոս ցեղերի հարձակումներից պաշտպանելիս: Ժամանակակից հուշարձաններից առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ստեփանակերտ քաղաքի մուտքի մոտ դրված «Մենք ենք, մեր սարերը» տուֆակերտ հիասքանչ հուշարձանը: Արցախի զավակ, Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական քանդակագործ Սարգիս Բաղդասարյանի այդ քանդակը շատ դիպուկ մարմնավորել է ղարաբաղցու վեհությունը, անպարտելիությունն ու հաստատակամությունը:

Ասկերանի շրջանի հողահանդակները 1987 թ. տվյալներով կազմում են շուրջ 50 հազար հեկտար, ցանքատարածությունները՝ 18,5 հազար, այգիները՝ 3,2 հազար, արոտավայրերը 27 հազար, անտառները՝ ավելի քան 38 հազար հեկտար:

Շրջանի գյուղատնտեսությունը մասնագիտացված է այգեգործության, պտղաբուծության, հացահատիկային տնտեսության և անասնապահության բնագավառներում:

Արդյունաբերությունը այս շրջանում ներկայացված է միայն սննդի արդյունաբերության մի քանի մանր ձեռնարկություններով: Դրանք գինու, գարեջրի, լիմոնադի ու հացի գործարաններն են Ասկերան ավանում:

Ամենավերջին տվյալներով այս շրջանի բնակավայրերի թիվը հասնում է 51-ի, որոնցից 46-ը անհիշելի ժամանակներից ու այժմ էլ ամբողջապես հայերով են բնակեցված:

Այժմ Ասկերանի շրջանի բնակչության 83 տոկոսից ավելին հայեր են:

Բնակավայրերից խոշորը Ասկերան ավանն է: Գյուղական բնակավայրերից համեմատաբար խոշորները Ավետարանոց (897 բնակիչ), Բալլուջա (851 բնակիչ), Դաշբուլաղ (703 բնակիչ), Բադարա (644 բնակիչ), Խրամորթ (691 բնակիչ), Խնձրիստան (659 բնակիչ), Շոշ (556 բնակիչ), Նախիջևանիկ (453 բնակիչ), Փրջամալ (443 բնակիչ) գյուղերն են: Դրանց զգալի մասը շատ կարևոր դեր է խաղացել Արցախի պատմության, մշակույթի, տնտեսության զարգացման ասպարեզներում, արտաքին թշնամիների դեմ պայքարում: Այս տեսակետից եզակի տեղ ու դեր ունի հանրահայտ Ավետարանոց գյուղը (կոչվել է նաև Չանախչի, որը 1988 թվականի փետրվարից սկսած կոչվել է իր պատմական անունով:

Ի դեպ, Ավետարանոցը 19-րդ դարի 90-ական թվականների սկզբներին ուներ 1740 բնակիչ, այսինքն՝ ավելի քան երկու անգամ շատ, քան այժմ: Այն կառուցապատված է եղել քառաշեն շքեղ ապարանքներով, եկեղեցական համալիրներով, ամրակուռ պարիսպներով: Այսօր էլ պահպանվում է դրանց մի զգալի մասը: Հիշատակության արժանի են հատկապես Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1651 թ.) և Կուսանաց անապատ համալիրը: Վերջինս էլ եղել է Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական դամբարանը: Հենց այստեղ էլ գտնվում է Արցախի քաջ դուստր, Մելիք Հուսեինի աղջիկ Գայանեի գերեզմանը: Առհասարակ՝ Ավետարանոց գյուղը ունի պատմաճարտարապետական բազմաթիվ հնություններ, որոնք, սակայն, լրիվ անուշադրության են մատնվել: Դրանք գիտական ուսումնասիրման, վերանորոգման, վերակառուցման, պահպանման խիստ կարիք ունեն: Ավելին, Ավետարանոցի պատմական հուշարձանները, Ամարասի ու Գանձասարի հետ միասին, կարող են դառնալ հայ և օտարազգի զբոսաշրջիկների այցելությանն արժանի վայրեր:

Ավետարանոց գյուղը Արցախի պատմության մեջ խոշոր դեր խաղացած Մելիք-Շահնազարյաններից բացի տվել է ռուսական բանակի հանրահանաչ և քաջ գեներալ Վալերիան Մադաթովին, որի գործերը կարևոր դեր են խաղացել Արցախը մահմեդական վայրի ցեղերից ազատագրելու գործում: Այստեղ է ծնվել նաև գրող-երգիծաբան Կոնստանտին Շահնազարյանը (Տմբլաչի Խաչանը):

Նախիջևանիկ գյուղից են սերված հանրահայտ ռազմական գործիչներ, Սարդարապատի ճակատամարտի հրամանատար-հերոսներ Դանիելբեկ և Պավելբեկ Փիրումովները, փոխծովակալ Վլադիմիր Փիրումյանը, հեղափոխական Վարսենիկ Փիրումյանը: Այս շրջանի պատմական առավել կարևոր դեր խաղացած գյուղերից է նաև Շոշը: Ի դեպ, այդ գյուղում են ծնվել գրականագետ-ակադեմիկոս Արսեն Տերտերյանը, գրող Սարգիս Աբրահամյանը: Այս գյուղի ծնունդ է Արցախի հանրահայտ կատակաբան Պըլը-Պուղին և հենց նրանով էլ պետք է պայմանավորել այս գյուղացիների սրամտությունը:

Ունենալով տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման շատ նպաստավոր նախապայմաններ, աշխատասեր ու համառ բնակչություն, Ասկերանի շրջանի (ինչպես նաև ամբողջ Արցախի) գյուղերի մեծ մասը, սակայն, սոցիալ-տնտեսական ըստ ամենայնի զարգացում չի ապրել, ավելին՝ բառիս բուն իմաստով քայքայվել է:

Շրջանի բարդ բնութագիր և հերոսական անցյալ ունեցող գյուղերից է Կարմիր գյուղը (նախկինում՝ Տոնավարզ): 1920 թվականին Շուշի քաղաքի հետ միասին թուրքական բանդաները, մուսավաթականները արյունահեղություն են կատարում նաև այս գյուղում: Գյուղը ավերելուց, վայրագություններից հետո նրանք 80 տղամարդու ծեծելով հասցնում են Շուշի, որտեղ նրանցից 73-ը գազանաբար սպանվում է, իսկ 7-ին հրաշքով հաջողվում է կենդանի մնալ: Վերջիններից մեկը՝ Լևոն Շահնազարյանը, այժմ էլ կենդանի է:

Այդքանից հետո էլ այդ գյուղում 1920 թ. եղել է 1800 բնակիչ: Սակայն Կևորկովի վայրագությունների հետևանքով այժմ Կարմիր գյուղում բնակիչների թիվը մոտ 8 անգամ պակասել է: Նույն քաղաքականության հետևանքով երբեմնի աշխույժ կյանք ունեցող Խաչմաչ և Ռև գյուղերում բնակիչների թիվը 3—4 անգամ նվազել է: Նման և ավելի տխուր հակատագիր է վիճակվել մյուս գյուղերին: Իսկ հիասքանչ Ույուքար, Վերին Ղլիջբաղ, Քարագլուխ և այլ գյուղեր ամայացել են: Թուրքական բարբարոսների դեմ դարերով այդ գյուղերը պայքարել ու անառիկ էին մնացել, սակայն Ալիև-Կևորկով «գործիչների» «ինտերնացիոնալիստական» քաղաքականության հետևանքով ամայացվել են:

Այդ ձևով փակվել են շրջանի Մեհտիշենի, Վարազաբուն գյուղի, Դահրազի, Քյաթուկի, Մոշխմհատի, Փառուխի, Ռևի ու այլ գյուղերի դպրոցներ: Իսկ Ջրաղացներ գյուղի դպրոցում մնացել է ընդամենը 13 աշակերտ, մեկ ուսուցիչ, Աղբուլաղում՝ 12, Մաղարքենդում՝ 8, Խանցքում՝ 15 աշակերտ և այլն:

Շրջանի գյուղերի մեծ մասի գործող դպրոցները տեղավորված են հին ու խարխուլ շենքերում, չունեն տարրական հարմարություններ: Բնակելի տների մեծ մասը կառուցվել է նախահեղափոխական ժամանակաշրջանում, իսկ դրանցում ապրում են հիմնականում մեծահասակ մարդիկ, քանի որ սոցիալ-տնտեսական նվազագույն պայմանների բացակայության և մտածված կերպով այդպիսիք չստեղծելու հետևանքով երիտասարդները հեռացել են իրենց հայրենի գյուղերից:

Ինչպես մարզի մյուս շրջանների, այնպես էլ Ասկերանի շրջանի գյուղամիջյան և միջգյուղական ճանապարհները բառիս բուն իմաստով անտանելի են: Միայն բարեկարգ է Աղդամից Ասկերան ավանով ու ադրբեջանական Խոջալու գյուղով դեպի Շուշի ձգվող ճանապարհը:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը պետք է ամենաակտիվ միջոցներով օգնի Ասկերանի շրջանի, ինչպես նաև ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական, սոցիալական զարգացմանը:

Ս. ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ
աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր